

نگاهی به احوال و آثارِ نعمت خان عالی شیرازی

محمد عرفان راتهور*

شعیب احمد**

چکیده:

نعمت خان عالی شیرازی یکی از معروف ترین نویسندگان، شاعران و تاریخ نگاران شبه قاره در دوره شاهجهان، اورنگ زیب و بهادر شاه اول بود. خوش بخت بود که قرب همه پادشاهان عصر خود داشت و رویدادهای آن زمان را به چشم خود مشاهده کرد. آثار وی چه در نظم و چه در نثر بین مردم مشهور، معروف و پسندیده اند و در ادبیات فارسی شبه قاره جایگاه خاصی دارند. در مقاله حاضر، معروف ترین آثار وی مورد بررسی قرار گرفته است.

واژه های کلیدی: نعمت خان عالی شیرازی، شبه قاره، احوال، معروف ترین

آثار وی

دانشجوی دوره دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب لاهور۔

استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب لاهور۔

شرح احوال نعمت خان على شيرازى

نعمت خان على شيرازى (۱۰۴۸-۱۱۲۱ ق / ۱۶۳۷-۱۷۱۰ م) يکى از معروف ترين شاعران و نويسندگان فارسى در شبه قاره در قرن يازدهم و دوازدهم هجرى / هفتم و هيچدهم ميلادى به شمار مى رود. اسم اصلى وى ميرزا نورالدين محمد (منزوى: ۱۳۷۵ ش، ۲ / ۱۱۴۷) بود. خانواده اش در شيراز پيشه طبابت داشت و در آن روزگار خيلى معروف بود. (داغستاني: ۱۳۸۴ ش، ۱۳ / ۱۵۱۱) بيشتر مورخين و تذکره نويسندگان وى را "شيرازى" مى نويسند ولى خوشگو در "سفينه خوشگو" وى را اهل مشهد نوشته است. (خوشگو: ۱۹۵۹ م، ۵۹). پدرش "حکيم فتح الدين، عم حکيم محسن خان است که در هند با شاه عالم اول (در وقت شاهزادگى) مصاحبتى بهم رساند و پسرش حکيم حاذق خان در سال آخر عالمگيرى به خطاب حکيم الملك امتياز يافت" (بلگرامى: ۱۹۱۳ م، ۱۳۶). پدر وى از ايران به هند مهاجرت کرد. "حکيم فتح الدين در همان روزهاى که خويشانش آوازه مى يافتند، از شيراز به اين سرزمين کوچيد". دانشنامه: (۱۳۶۷ ش، ۱۶۷۸/۴۲)

نعمت خان در هند متولد شد. (آفتاب: ۱۹۸۵ م، ۵۱۲) تاريخ دقيق تولد نعمت خان على در دست نيست و متاسفانه در هيچ ماخذى ذکر نشده. در بهادر شاه نامه خود مى نويسد:

"ميرزا محمد - که از عهد حضرت فردوس آشيان شاه جهان حلقه بندگى

اين عتبه عاليه سلطنت بنيان در گوش دارد" (على، ۱۸۶۲ م، ۴۳ a)

يعنى وى در دوره شاه جهان (۱۰۳۷ - ۱۰۶۸ ق) به دربارش وابسته شد.

شاید وی در جوانی خود به ملازمت شاه جهان درآمده بود. به همین دلیل گمان می رود که وی بین سال های ۱۰۴۶ ق تا ۱۰۵۰ ق تولد شده باشد. عالی کودکی بود که پدرش وی را به شیراز برد و در همانجا تحصیلات علوم متداوله را با علوم طبابت کسب کرد. وی چند سال در آن جا ماند و پس از آن به هندوستان برگشت. چنانکه آزاد بلگرامی در "سروآزاد" و عبدالمجید در "شمع انجمن" می نویسند:

در صغرسن همراه پدرش به شیراز رفت و کسب کمال نمود و برگشت (بلگرامی: ۱۹۱۳ م، ۱۳۶، عبدالمجید: ۱۲۹۲ ق، ۳۰۵)

بعد از تحصیلات از استادان بزرگ در شیراز، در هند نیز یک چند نزد ملا شفیعیای یزدی، معروف به دانشمند خان (۱۰۸۱ ق) درس خواند (دانشنامه: ۱۳۶۷ ش، ۱۶۷۸/۴/۲) و پس از آن در عهد شاه جهان به خدمت داروغه جواهر خانه منصب یافت (برتلیس: ۱۹۸۹ م، ۴۱۶/۲۲) وی پس از شاه جهان، به ملازمت اورنگ زیب درآمد و در سال ۱۱۰۴ ق، اورنگ زیب وی را خطاب "نعمت خان" و چندی بعد خطاب "مقرب خان" عطا کرد. او اخر عهد عالمگیری به خطاب "مقرب خان" و داروغگی جواهر خانه محلی به حلی و نوازشات پادشاهی گردید (گوپاموی: ۱۳۸۷ ش، ۱۵۲۸)

پس از درگذشت اورنگ زیب، نعمت خان به ملازمت پسرش محمد اعظم شاه درآمد و پس از کشتن شدن او، به حلقه بندگی محمد معظم معروف به شاه عالم اول داخل شد و از او خطاب "دانش مند خان" یافت. آزاد بلگرامی می نویسد:

"بعد از کشتن شدن محمد اعظم شاه، میرزا محمد ملازم شاه عالم دریافت و به خطاب دانشمند خان سرمایه مباهات اندوخت" (بلگرامی: ۱۹۱۳ م، ۱۳۷)

نعمت خان در "بهادر شاه نامه" خود مى نويسد:

"از فيض قدر داني پادشاهِ عالم، فاضل خديو، عارف صاحبِ دل، حضرت پيرو و مرشد كامل، به خطاب "دانشمند خان" سرفراز است و در بندگانِ آستانِ خلافت نشان به مراحم بي کران ممتاز" (بهادر شاه نامه، برگ a ۴۳) و جای ديگر مى نويسد:

"کمينه بنده جناب خلافتس مآب، مؤلف اين کتاب مستطاب. که در عهدِ عالمگيرى به "مقرب خان" مخاطب بود. به خطاب "دانش مند خان" ارجمندی يافت" (بهادر شاه نامه، برگ a ۴۹)

شاه عالم بهادر شاه وى را برای نوشتن "بهادر شاه نامه" مامور کرد(ريو، ۱۸۷۹م، ۲۷۲) و منصبش افزود. وى کتاب خود (بهادر شاه نامه) را "پادشاه نامه" مى ناميد.

نعمت خان اولاً به علت پيشه اجداد که در طبابت شهرت داشتند "حکيم" تخلص مى کرد. و بعد از آن "على" تخلص مى کرد. چنانکه در ديپاچه خود نگاشته:

"به او ايل حال به مناسبت شغل طبابت که موروثى است "حکيم" تخلص مى کردم. آخر تصحيف 'چيکنم' به امتناع اختيار تخلص 'حکيم' پرداخته، و به ايمای استادِ خود نواب دانشمند خان، "على" تخلص نمودم" (گوپاموى، ۱۳۸۷ش، ۵۲۹)

نعمت خان على با چه كسى ازدواج کرد و چند تا فرزند داشت؟ هيچ اطلاعى در دست ما نيست. ولى هنگامى که فرزندش محمد صادق متولد شد، وى

این بیت نوشت:

محمد صادق آن فرزند ممتاز و رشید من که در سال و کمال و بر همه اولاد شد فایق
(عالی، ۱۸۸۱م، ۲۳۵)

و پسری دیگر که "حاذق" نام داشت، از اورنگ زیب خطاب "حکیم الملک" و از محمد شاه منصب پنج هزاری و خطاب "حکیم الملوك" یافت.
پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری به خطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عهد محمد شاه، به منصب پنج هزاری و خطاب حکیم الملوك و کمال تقرب محسود اقران گشت (بلگرامی: ۱۹۱۳م، ۱۳۶)

شاه عالم بهادر شاه وی را به نوشتن "بهادر شاه نامه" مامور کرد (ریو: ۱۸۷۹م، ۲۷۲) و منصبش افزود. وی کتاب خود (بهادر شاه نامه) را "پادشاه نامه" می نامید. ولی وی حالات و واقعات فقط دو ساله نوشته بود که در گذشت. درباره وفات و مدفن وی بین مورخان و تذکره نویسندگان اختلاف است. بیشتر نویسان مثلاً آزاد بلگرامی، دکتر آفتاب اصغر، ذبیح الله صفا، قدرت الله گوپاموی، محمد حسین آدمیت و احمد منزوی، سال وفات وی ۱۱۲۱ق نوشته است، ولی بعد از خواندن "پادشاه نامه" (نسخه خطی موزه برطانیه) معلوم می شود که وی تا ذوالقعد ۱۱۲۰ق زنده بود و حالات و واقعات تا این روز به رشته نگارش در آمده است. به همین دلیل، ممکن است که وفاتش در آخرین سال ۱۱۲۰ق یا در آغاز سال ۱۱۲۱ق باشد. "وی در دائره مؤمن واقع حیدرآباد به خاک سپرده شد" (صفا: ۱۳۷۲ش، ۱۳۶۴/۲/۵)

معروف ترین آثارِ نعمت خان عالی

نعمت خان عالی معروف ترین شاعر و نویسنده شبه قاره است. وی چه در

نظم و چه نثر آثار زیادی به یادگار گذاشته است و مهم ترین آن ها عبارتند از:
(۱) وقایع نعمت خان عالی / وقایع حیدرآباد (۲) جنگ نامه (۳) بهادر شاه نامه
(۴) دیوان عالی (۵) رساله حسن و عشق (۶) رقعات (۷) سخن عالی (۸) راحة
القلوب (۹) خوانِ نعمت (۱۰) رساله هجو حکماء و ما اینجا معروف ترین آثار وی
را معرفی می کنیم.

(۱) وقایع نعمت خان عالی / حیدرآباد:

این کتاب که در سال ۱۰۹۸ ق نوشته شد، یکی از مهم ترین اثر نعمت خان
است. اورنگ زیب قلعه گلکنده را در حیدرآباد محاصره کرد. چون نعمت خان
همراه او بود و حالات و واقعات آن محاصره را که به چشم خود مشاهده کرد، در
این اثر ذکر کرده است.

”وقایع حیدرآباد یا ”روزنامه وقایع ایام محاصره دارالجهاد“ یا ”وقایع نعمت
خان عالی“ یا ”وقایع گلکنده“ مشتمل است بر وقایع و حوادث مربوط بی محاصره
طولانی و خسته کننده عالمگیر از قلعه گلکنده در حیدرآباد دکن (۱۰۹۸ ق) که در
همان سال به قلم طنز نخستین طنز نگار شبه قاره هند و پاکستان یعنی نعمت خان
عالی به رشته نگارش در آمده است“ (آفتاب: ۱۹۸۵، ۵۱۲).

نثرش و اسلوب بیان وی در این کتاب خیلی مشکل و دقیق است ولی
اهمیتی بسیار دارد. چنانکه سال ها کتاب درسی بوده است. به گفته احمد منزوی:
نثر دشوار آمیخته به نظم است، که ناگزیر چند شرح برداشته است. این
کتاب یکی از کتاب های درسی بوده و بارها چاپ شده است (منزوی، ۳۸۴ / ۵)
”و به علت طنز و هجو، این کتاب کوتاه، بین مردم مقبول شد“ (برتلیمس، ۱۹۸۹ م

(۴۱۶/۲۲).

(۲) جنگ نامه:

کتابی مختصر است و از نام آن روشن است که درباره جنگ است. نعمت خان احوال جنگ اورنگ زیب با مهاراجه اودی پور نوشته و پس از آن، احوال جنگ بین دو برادر. محمد اعظم و محمد معظم. فرزندان اورنگ زیب تالیف کرده است. "جنگ نامه یا "رزم نامه"، "ظفر نامه بهادر شاه" یا "جنگ نامه بهادر شاه" رویداد جنگ میان محمد معظم بهادر ملقب به شاه عالم (۱۱۱۸ - ۱۱۲۴ م) و برادرش محمد اعظم پسران اورنگ زیب (۱۰۶۸ ق / ۱۱۱۸ م)، جنگ های جان نشینی، کشته شدن برادر و پیروزی برادر دیگر یعنی شاه عالم اول (ستوری: ۱۹۳۹ م، ۶۰۰)

(۳) بهادر شاه نامه / تاریخ بهادر شاهی / پادشاه نامه:

بهادر شاه اول وی را مامور کرد که حالات و واقعات روزگارش به ترتیب زمانی بنویسد ولی فقط در حدود دو سال (از اوایل ماه ربیع الثانی ۱۱۱۹ ق تا آواخر ماه ذوالقعد ۱۱۲۰ ق) این کار را انجام داده بود که اجلش رسید و کارش ناتمام ماند. "بهادر شاه نامه یا "تاریخ بهادر شاهی"، تاریخ روز به روز به ترتیب زمانی، رویداد های روزگار محمد معظم بهادر شاه یکم (۱۱۱۸ - ۱۱۲۴ ق) پسر اورنگ زیب است، از تاج داری تا و ساله ی آغاز پادشاهی او (منزوی: ۱۹۸۸ م، ۴۷۸/۱۰) نگهداری می شود و or-24 "دست نویسی از این نسخه خطی که در موزه برطانیه به شماره اندازه این دست نویسی ۱۹×۷.۷۵×۴.۵ ملی متر و مشتمل بر ۲۱۶ برگ است". (ریو، ۱۸۸۹، ۲۷۲) به خط نستعلیق و به دست کاتب عبدالرزاق نوشته

شده است. اين نسخه چنين آغاز مى شود:

ناز و نعيم دو جهان در كفش خلق ازل تا به ابد مصرفش

”افسر سلطان سخن حمد مالك الملڪى است كه سرير شهنشاهى اش به جواهر كلمات معجز آيات، فتعالى الله الملك لا اله الا هو رب العرش الكريم، ترصيع پذيرفته“ و ترقيمه اين نسخه:

”تمت بالخير، راقم عبدالرزاق به تاريخ هفتم جمادى الثانى، ۱۱۹۶ ق /

۱۷۸۲ م“

دست نويسى ديگر در كتاب خانه مركزى، دانشگاه پنجاب، لاهور به شماره ۷۱ / ۱۳۹۸ pe iii نگهدارى مى شود. عنوان اين دست نويسى ”بهادر شاه نامه“ است. نسخه مزبور ناقص است و از آغاز (صفحه اول) افتاده و گاهى در متن نيز افتاده. انداز نسخه مذبور ۴.۵ × ۷.۷۵ × ۱۹ ميليتر و مشتمل بر ۱۱۵ برگ است (ستورى، ۱۹۳۹ م، ۶۰۰). تعداد سطرها بعد از برگ اول، ۱۷ است، به خط نستعليق نوشته شده و نام كاتب موجود نيست. متن كه از آغاز افتاده چنين آغاز مى شود:

” و ابد رسیده از ركوع تعظيمش فلك خميدن آينى در فرضيت عبودتش حرفى نه بلکه حرفى هم نه محبول به عبادت و مجبور به طاعتش نباشد“

و ترقيمه نسخه:

”جلوس بهادر شاه ۱۸ ذى الحجه، به تاريخ هفتم شهر ذى القعدة، روز

يكشنبه به اتمام رسيد“

(۴) ديوانِ على:

ديوانِ على كه مشتمل بر غزليات، قصايد، رباعيات، مثنوى، قطعات،

لطایف و معماها است و در حدود ۵۰۰۰ بیت دارد، "دیوانش که سرمایه شعرو شاعری باشد، پنج هزار بیت مشهور است" (خوشگو: ۱۹۵۹ م، ۵۹)

(۵) رساله حسن و عشق:

این رساله که در نثر است ولی نعمت خان که خود شاعر نیز بوده، بسیاری از ادبیات نیز در آن شامل کرده است که آن را "کتخدائی" یا "مناکحه حسن و عشق" نیز می گویند. این قصه تمثیلی است که به تتبع معروف ترین کتاب فتوحی "حسن و دل" به تحریر درآمده است" (برتلیس: ۱۹۸۹ م، ۴۱۶/۲۲)

(۶) رقعات:

نعمت خان به مردم نامه ها و رقعها نیز نوشته است که نثر آن عالمانه، فاضلانه و پُر تکلف بود.

"خطوط به نام مرزا مبارک الله ارادت خان واضح، مرزا محمد سعید و چند اصحاب دیگر که بهترین نمونه های انشا پردازی تسلیم شده است" (برتلیس: ۱۹۸۹ م، ۴۱۶/۲۲)

(۷) سخن عالی:

این مثنوی است که طولانی نیست و موضوع آن اخلاق صوفیه است. نعمت خان در این مثنوی حکایت ها نیز به کار برده است.

"مثنوی است که مشتمل بر حکایت های تازه است" (صفا، ۱۳۶۸ ش، ۱۳۶۴/۲۱۵)

"مثنوی است عرفانی با حکایت ها و تمثیل ها به شیوه "مثنوی معنوی" نزدیک به ۲۴۰۰ بیت است، در آن آمده" (منزوی: ۱۹۸۷ م، ۱۰۰۴/۸)

(۸) راحة القلوب:

نعمت خان چون به هجو گویی معروف بود و در این فن یکتا بود و هیچ کس در این فن به پایه او نمی رسد. در این کتاب هجو برخی از معاصران خود سروده است.

”این کتاب مشتمل بر هجو آمیز معاصرین است“ (برتلیس: ۹۸۹ م، ۲۲ /

(۴۱۶

به نظر احمد منزوی، کتاب های فوق الذکر دو اثر نیست بلکه یکی است:
”راحت القلوب یا هجو حکماء نیز یاد کرده“ (منزوی: ۱۹۸۶ م، ۲۵۴/۵)

(۹) خوانِ نعمت:

”درباره خوراک ها، به نشر آمیخته به نظم، در ۶۳ فصل راجع به اقسام نان، ترکاری، اقسام ترکیب خشک، اقسام مربا و غیره“ (منزوی: ۱۹۸۳ م، ۳۹۵/۱)
پختن نان، پختن سبزی ها و انواع برنج (منزوی: ۱۹۸۳ م، ۴۳۱/۱)

(۱۰) رساله هجو حکماء

”این کتاب راجع به خاکه های طنزیه حکایت های حکماء و نااهلیت آنان است“ (برتلیس: ۱۹۸۹ م، ۴۱۶/۲۲)

کتاب شناسی و منابع:

- اصغر، دکتر آفتاب. (۱۹۸۵ م). تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، لاهور.

- ایمان، رحم علی خان. (۱۳۴۹ ش)، تذکره منتخب اللطایف، به اهتمام جلالی، محمد رضا و عابدی، دکتر سید امیر حسن، کتابخانه ملی، تهران.

- برتلیس، (۱۹۸۹م)، نعمت خان عالی شیرازی، دائره معارف اسلامیه اردو، ج ۲۲، زیر اهتمام دانشگاه پنجاب، لاهور
- بلگرامی، میر غلام علی. (۱۹۱۳ م)، مآثر الکریم موسوم به سرو آزاد، به اهتمام عبدالحق مولوی، اردو مرکز، لاهور.
- خان، محمد عبدالمجید. (۱۲۹۲ ق)، شمع الجمن، مطبع شاه جهان، بهوپال (هند).
- خوشگو، بندر ابن داس. (۱۹۵۹ م)، سفینه خوشگو، مرتب به کاکوی، شاه محمد عطا الرحمن، اداره تحقیقات پتنه، بهار (هند).
- داغستانی، علی قلی واله. (۱۳۸۴ ش)، تذکره ریاض الشعراء، جلد اول، تصحیح و تحقیق، نصر آبادی، سید محمد ناجی، انتشارات اساطیر، ایرانشهر.
- دانشنامه، (۱۳۶۷ ش)، دانشنامه ادب فارسی در شبه قاره، جلد ۴، بخش ۳، زیر سرپرستی، حسن انوشه، سازمان انتشارات، تهران.
- شفیق، لچهمی نرائن (۱۹۷۷ م)، شام غریبان، تذکره شعرای فارسی، مرتبه صدیقی، محمد اکبرالدین، نجمن ترقی اردو، کراچی.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۶۸ ش)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد ۵، بخش ۵، انتشارات فردوسی، تهران.
- عبدالرشید خواجه، سرهنگ. (۱۹۸۱ م)، تذکره شعرای پنجاب، اقبال کادمی پاکستان، لاهور.
- عالی، نعمت خان. (۱۸۷۴ م)، حسن و عشق، مطبع نول کشور، لکهنو (هند).
- عالی، نعمت خان (۱۸۸۴ م) وقایع نعمت خان عالی، مطبع نول کشور، کانپور

(هند)

- على، نعمت خان. (۱۸۸۱ م)، ديوانِ نعمت خان على، مطبع نول كشور،
لكهنو (هند).

- على، نعمت خان. (۱۸۸۱ م)، جنگ نامه، مطبع نول كشور، لكهنو (هند).

- على، نعمت خان. (۱۸۶۲ م)، پادشاه نامه، دست نويسى كه چاپ نشده، موزه
برطانيه.

- گوپاموى، محمد قدرت الله. (۱۳۸۷ ش)، تذکره نتایج الافکار، تصحيح، باباپور،
يوسف بيگ، مجمع ذخاير اسلامى، قم.

- منزوى، احمد (۱۹۸۳، ۱۹۸۶ م)، فهرست مشترك نسخه هاى خطى فارسى
پاكستان، مركز تحقيقات فارسى ايران و پاكستان، اسلام آباد

Rieu Charles (1879, A.D.), Catalogue of the Persian manuscripts, Bombay,
India

Storey, C.A (1939, A.D.), Persian literature, a bio bibliographical Survey,

Luzac & Co. section II London.